

Павел МІХАЙЛАЎ

“БЕЗ ДЗЯЦЕЙ ЦІХА, ДЫ НА СТАРАСЦІ ЛІХА”

НАЗВЫ ГАДАВАНЦАЎ У БЕЛАРУСКІХ ГАВОРКАХ

Цяжкі лёс дзяцей-сірот, якія па розных прычынах засталіся без аднаго ці абодвух бацькоў, заўсёды выклікаў у душы людзей спагаду, жаль і жаданне дапамагчы ім пазбавіцца невыцярпна цяжкага пачуцця адзіноты і пакінутасці ў гэтым няпростым жыцці. Але не менш складана было жыць і ўпраўляцца з уласнай гаспадаркай тым беларускім вясковым сем'ям, што не мелі сваіх дзяцей. Пазбаўленыя радасці бацькоўскіх клопатаў і адказнасці за дзіця ад моманту яго нараджэння і да сталасці, яны таксама былі асуджаныя лёсам на няпростае жыццё ў старасці без дзіцячай дапамогі і падтрымкі. Гэтыя абставіны рабілі такіх людзей надзвычай чулымі і спагадлівымі да дзіцячага сіроцкага лёсу. Таму яны ахвотна бралі дзяцей на выхаванне і нярэдка пакідалі ім у спадчыну ўсю сваю гаспадарку або яе частку: *Так любіў выхаванца, што й часе гаспадаркі атпісаў* (в. Клетнае Глускага р-на; Янкоўскі, 1, 56).

Адзначым, што гадаванцамі ў беларускай вёсцы лічыліся не толькі дзеці-сіроты, узятая на выхаванне ў бяздзетную сям'ю, а часам нават і ў сям'ю з уласнымі дзецьмі, але і тыя маленькія чалавечкі, якіх пакідалі бацькі для догляду старэнькім вясковым бабулям і дзядульям (не абавязкова і не заўсёды родным) у час пільных сельскагаспадарчых работ або нейкіх іншых неадкладных сямейных клопатаў. Дзеці слазнавалі ад старэйшых мудрасць і звесткі навакольнай прыроды, асаблівасці тутэйшай этыкі, маралі, культуры ўнутрысямейнага ўзаемаадносіннаў і агульнаграмадскіх паводзін, навуку дастойна жыць і нястомна працаваць на сваёй роднай зямлі. Усё жыццё гэтых дзяцей сваім вясковым выхавальніцам бабкам Міхаліне і Макарысе,

якіх так любоўна называлі аднавяскоўцы па імёнах без вестак загінуўшых на фронце мужоў Міхайла і Макара, за догляд і клопат пра мяне, за навуку годна жыць і працаваць. Такім чынам, я лічуся іх гадаванцам, бо правёў пад іх далікатна ўважлівым наглядом не адзін дзесятак шчаслівых дзён, у кожны з якіх, пакуль бацькі былі занятыя сваімі клопатамі, спасцігаў багацце і разнастайнасць навакольнага жыцця.

Аднак у дыялектнай мове не выяўлена лексічнага размежавання ў найменнях дзяцей-сірот, узятых на выхаванне бяздзетнымі сем'ямі або сем'ямі з дзецьмі, і дзяцей, пакінутых для догляду на час занятасці іх бацькоў. Таму ўсе зафіксаваныя назвы будуча аналізавацца без уліку дадзеных акалічнасцяў.

У матэрыялах і архівах разнастайных беларускіх літвэтычных атласаў найменні дзіцяці ў дачыненні да свайго выхавальніка, на жаль, пакуль што не знайшлі адлюстравання, таму паказаць дастаткова дакладную арэальную лакалізацыю кожнай дыялектнай назвы і іх супрацьпастаўленне літаратурным варыянтам даволі складана. Аднак дыялектныя лексікаграфічныя і іншыя публікацыі беларускіх вучоных падаюць багаты, цікавы, а часам і ўвогуле арыгінальны лексічны матэрыял, што выкарыстоўваецца ў беларускіх гаворках для абазначэння гэтага паняцця.

Усе зафіксаваныя рэгіянальныя назвы выразна падзяляюцца на некалькі лексічна супрацьпастаўленых груп, сярод якіх, у сваю чаргу, назіраецца словаўтваральнае размежаванне і пераважна суфіксальнае адрозненне. Найбольш пашыраныя і лексічна супрацьпастаўленыя, як і ў літаратурнай мове, дзве асноўныя групы назваў, вытворныя ад асноў дзеясловаў *гадаваць* і *выхваць*, семантычна нятоесных, але даволі блізкіх (прынамсі, у літаратурнай мове) значэннем. Варта таксама падкрэсліць і тое, што назвы прымёнага сына, выхаванца, суадносныя з дзеясловам *гадаваць*, у сучасных беларускіх гаворках колькасна і якасна пераважаюць. У такім значэнні ўжываюцца словы *гадбаванец*, *гадбаванік* (фанет. *гадбаванык*), *гадбаванак*, *гадава́лец*, *гадунец*. Гэтыя дыялектныя назвы занатаваныя ў розных рэгіёнах Беларусі і не ўтвараюць кампактных арэалаў: *Вон сірота, годованец мой* (в. Пагост Жыткавіцкага р-на; ТС, 1, 209); *Цётка мая вурасціла годованіка — лоўкі буў хлопец* (в. Хачэнь Жыткавіцкага р-на); *Узяў доччынога хлопца, уродзі годованіком вугодоваў* (в. Луткі Столінскага р-на; ТС, 1, 209); *Пятрусёў гадованак недзя вучыцца пайшоў за вучыцця* (в. Крывічы Зэльвенскага р-на; Сцяцко, 40); *Гэта мой гыдываліц, які жывеццэ у мяне з пялёнак* (в. Сяляўшына Расонскага р-на; Шаталава, 36); *Эта мой гадунец, узяў сабе за сына* (в. Палуж

Павел Аляксандравіч Міхайлаў — мовазнаўца. Кандыдат філалагічных навук. Загадчык кафедры беларускага мовазнаўства Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка. Закончыў Брэсцкі дзяржаўны педагагічны інстытут імя А. С. Пушкіна (1975), настаўнічаў, працаваў у Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі. Спецыяліст у галіне беларускай дыялекталогіі, анамастыкі, этымалогіі, навуковай тэрміналогіі. Аўтар больш як 120 навуковых прац.

Краснапольскага р-на; Бялькевіч, 130); *Ета твой гадунец так нарабіў* (в. Старына Чэрвеньскага р-на; Шатэрнік, 58); *То годованык мій, я ёго, можна сказаць, выгодовала; він з маленькаго і покіль у школу ны пошов — по цільх днях всё коло мынэ й коло мынэ був* (в. Ушкавіца Кобрынскага р-на; уласныя запісы).

Толькі адна дыялектная назва *выхаванец* у розных фанетычных варыянтах (*выхуванец*, *выхыванец*, *выхованец* і інш.), суадносная з дзеясловам *выхаваць*, ужываецца ў беларускіх гаворках для наймення прыёмнага сына: *У іх выхуванец як родны сын* (в. Арэхаўна Ушацкага р-на; Панюціч, 28); *Іны бяздетныя, а ўзялі сабе сіротку ў выхыванцы* (в. Сохана Мсціслаўскага р-на; Бялькевіч, 126); *Хведар добры выхаванец* (в. Матырова Чэрвеньскага р-на; Шатэрнік, 58). Між іншым, неабходна звярнуць увагу на той факт, што гэтая назва ўжываецца толькі ў межах паўночна-ўсходняга дыялекту беларускай мовы, а дакладней — на Віцебшчыне і Магілёўшчыне. Пакуль што цяжка сказаць, чым тлумачыцца такая выразная і кампактная ўсходнебеларуская арэальная лакалізацыя слова *выхаванец*: семантычнымі адметнасцямі яго або суадноснага з ім дзеяслова ці, магчыма, нейкімі экстралінгвістычнымі фактарамі (напрыклад, мясцовай традыцыяй, звычаямі, кантактамі з прадстаўнікамі іншых народаў і г. д.).

Таксама ва ўсходняй і цэнтральнай Беларусі для наймення прыёмнага сына ўжываюцца словы *дольнік*, *здольнік*. У гэтых беларускіх гаворках яны лічацца і ўспрымаюцца як больш традыцыйныя і старажытныя ў параўнанні з вышэйпамяненымі: *Узялі мы сабе дольніка, бо саміх жа дзяцей німа* (в. Ушакі Чэрыкаўскага р-на); *Я ўзяў сабе ў дольнікі Івана* (в. Студзёна Касцюковіцкага р-на); *У Ігната мыла самца, а зямлі шмат, дык ён прыняў дольніка* (в. Курманова Мсціслаўскага р-на; Бялькевіч, 125); *Дольніка ва двор ні бяры* (Насовіч, 130); *Бюджетныя ўзялі сабе ў дольнікі хлопчыка* (в. Ржаўка Слаўгарадскага р-на; Яшкін, 148); *У іных сем'ях здольнікаў лепі глідзяць, як роўны дзяцей* (в. Слабада Ушацкага р-на; Панюціч, 28). Не выключана, што значэнне слоў *дольнік*, *здольнік* 'прыёмны сын, выхаванец' — больш позняе семантычнае развіццё, бо даўней і нават на пачатку ХХ ст., як адзначаюць некаторыя даследчыкі, "здольнікамі называлі любога чалавека, прынятага ў сям'ю, які працаваў нароўні з усімі і меў права на частку гаспадаркі: *Бувала, як у сям'і ўсе слабыя, бралі здольніка, ён робіць, а на яго частку хызайства пішуць* (в. Слабада Ушацкага р-на)" (Панюціч, 28 — 29). У такім значэнні слова *дольнік* падаецца і ў шэрагу лексікаграфічных выданняў першай паловы ХХ ст.: *Ягор найшоў у здольнікі* (в. Стралкі Бешанковіцкага р-на; Каспяровіч, 131); *Дзед мой жыў тут за здольніка* (в. Старына Чэрвеньскага р-на; Шатэрнік, 116) і інш. На Смаленшчыне ў гэтым значэнні выступае форма *дольнік*: *Зачем ты дольніка жаніла, чужую галаву завязала* (Дабравольскі, 176).

На Магілёўшчыне для наймення прыёмнага сына выкарыстоўваецца слова *ўскормік*: *Піліп — ня сын Яўмена, а толькі яго ўскормік* (в. Палуж

Краснапольскага р-на; Бялькевіч, 464). На астатняй тэрыторыі Беларусі яно не адзначаецца.

Таксама падзяляюцца на некалькі супрацьпастаўленых груп і назвы прыёмнай дачкі. Лексічна яны суадносяцца з адпаведнымі найменнямі прыёмнага сына і маюць толькі суфіксальныя адрозненні. Як паказваюць лексікаграфічныя даведнікі, найбольш пашыраныя ў беларускіх гаворках тэрміны *гадванка* (фанет. *годванка*), *гадваніца* (фанет. *годваніца*) і *выхаванка* (фанет. *выхуванка*): *Вона мого дзядзька роднаго годованка була* (в. Цераблічы Столінскага р-на); *Як хлопца, то годованік, а дзеўка — годованіца* (в. Луткі Столінскага р-на; ТС, 1, 209); *Хіба як? Выхаванка й выхаванка. Так здбуна ў нас кажуць* (в. Клетнае Глускага р-на; Янкоўскі, 1, 56); *У іх выхаванка добрая* (в. Лунна Мастоўскага р-на; Сцяшковіч-72, 99); *Маленькую посьлі сэйчы дзядучынку ўзялі, а цяпер наша выхуванка жорса сынака малаго маіць* (в. Судзілавічы Ушацкага р-на; Панюціч, 28). Адзначае назву *ыхаванка* і Уладзімір Дабравольскі ў беларускіх гаворках Смаленшчыны: *Выхуванка яе жорса большая дзеўка* (Дабравольскі, 107).

Пераважна ў паўночна-ўсходніх беларускіх гаворках ужываюцца для наймення прыёмнай дачкі адпаведныя назвы *дбля*, *здбля*, *дольніца*, *здольніца*: *Ідзі ў долі пазыч хлеба* (в. Ржаўка Слаўгарадскага р-на); *У яго была дольніцый дычка яе сям'я* (в. Шаламы Слаўгарадскага р-на; Яшкін, 148); *Узяў у сямью дольніцу* (в. Горкі Краснапольскага р-на; Бялькевіч, 155); *Свайх дзяцей ні было, а самі ўжо пастарэлыя, дык узялі здольніцу сабе. Луўканькая дзядучынка* (в. Наваселле Ушацкага р-на; Панюціч, 28); *Здоля пасе гусі* (в. Дудзічы Пухавіцкага р-на; Яшкін, II, 113).

Скарачэнні

Бялькевіч — Бялькевіч І. К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. — Мн., 1970.

Дабравольскі — Добровольскі В. Н. Смоленский областной словарь. — Смоленск, 1914.

Каспяровіч — Каспяровіч М. І. Віцебскі краёвы слоўнік: Матэрыялы. — Віцебск, 1927.

Насовіч — Насовіч І. І. Слоўнік беларускай мовы (факсімільнае выданне). — Мн., 1983.

Панюціч — Панюціч К. М. Лексіка народных гаворак. — Мн., 1976.

Сцяцко — Сцяцко П. У. Дыялектны слоўнік: 3 гаворак Зэльвеншчыны. — Мн., 1970.

Сцяшковіч-72 — Сцяшковіч Т. Ф. Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці. — Мн., 1972.

ТС — Тураўскі слоўнік: У 5 т. — Мн., 1982 — 1987.

Шатэлава — Шатэлава Л. Ф. Беларускае дыялектнае слова. — Мн., 1975.

Шатэрнік — Шатэрнік М. В. Краёвы слоўнік Чэрвеньшчыны. — Мн., 1929.

Янкоўскі — Янкоўскі Ф. М. Дыялектны слоўнік. — Мн., вып. 1, 1959; вып. 2, 1960; вып. 3, 1970.

Яшкін — Яшкін І. Я. Назвы роднасці, сваяцтва, сяброўства і суседзяў на тэрыторыі Слаўгарадчыны // Беларускае мова: даследаванні па лексікалогіі. — Мн., 1965. — С. 143 — 151.

Яшкін, II — Яшкін І. Я. 3 лексікі вёсак Дудзічы і Азярычына Пухавіцкага раёна // 3 народнага слоўніка. — Мн., 1975. — С. 110 — 118.